
UDK: 7.033 (497.6):929 Dulčić, I.
Izvorni znanstveni članak
Primljen 21. V. 2016.

ANTUN KARAMAN
Profesor u miru
antun.karaman@unidu.hr

DULČIĆEVA SAKRALNA DJELA U BOSNI SREBRENOJ

Sažetak

U više od sedam stoljeća svoga pastoralnog djelovanja na bosanskim prostorima (Bosna Srebrena) franjevci su ostavili neizbrisiv trag. Uspješno navješćujući evanđelje i skrbeći se za kršćanski nauk, ali i sve druge potrebe puka, bili su ne samo njegovi duhovni pastiri već i mudri učitelji, pouzdani čuvari jezika i djedovskih običaja, i svih vrli-
na zavičajne grude. O tome svjedoče pisani dokumenti, ali i povijesne nedaće koje su temeljito prorijedile kulturno-umjetničku baštinu u kojoj prevladavaju knjižni svesci i crkveni artefakti, dok je likovne građe, koja sve do novijih vremena i nije bila osobito bogata, relativno malo. To se stanje počelo mijenjati oko 1960. godine kada je nekolicina mladih obrazovanih franjevaca potakla opremanje bosanskih franjevačkih sakralnih prostora umjetničkim djelima suvremenih likovnih umjetnika među kojima je bilo najviše onih iz Hrvatske.

Dubrovački je slikar Ivo Dulčić među prvim hrvatskim likovnim umjetnicima počeo s radom u Bosni te, u petnaest godina rada, vitrajima, mozaicima i slikama uspješno uresio prostor u nekoliko bosanskih crkava. Dulčić se u svome radu nije povodio za željama naručitelja, već je, braneći svoje umjetničke stavove i umjetnost samu, sve sakralne prizore oblikovao modernim likovnim jezikom u kojem su i boja, i forma, i crtež, i svjetlo i rukopis bili istinski tumači ne samo zahvaćenih tema i sadržaja nego i njegova slikarskoga genija. Zato njegovi vitraji izvedeni u crkvama u Sarajevu (crkva sv. Ante u sarajevskome Bistriku, 1969.), Banjoj Luci (crkva sv. Bonaventure, 1973.) i Podmilačju (crkva sv. Ivana Krstitelja,

1974., koja je u ratu 1991. – 1995. srađena sa zemljom) te mozaici postavljeni u prostorima crkava u Gučkoj Gori (crkva sv. Franje Asiškoga, 1972.), u Kreševu (crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, 1974.) i Kotor Varošu (župna crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, 1974., koja je u Domovinske ratu 1991. – 1995. također srađena sa zemljom) nisu tek obični ures crkvenoga prostora: oni su vrhunska umjetnička djela koja svojom modernošću i likovnom vrijednošću daleko nadilaze okvire sakralnosti.

Ključne riječi: Bosna Srebrena, Ivo Dulčić, vitraj, mozaik, kolorizam, moderna sakralna umjetnost

Uvod

*Gospodine, učini me oruđem svoga mira,
Gdje je mržnja, da donosim ljubav!
Gdje je uvreda, da donosim praštanje!
Gdje je nesloga, da donosim jedinstvo!
Gdje je zabluda, da donosim istinu!
Gdje je sumnja, da donosim vjeru!
Gdje je očaj, da donosim nadu!
Gdje je tama, da donosim svjetlo!
Gdje je žalost, da donosim radost!
Gospodine,
daj da ne tražim da me tješe,
nego da ja tješim druge;
da ne zahtijevam da me razumiju,
nego da ja razumijem druge!
Jer tko se daruje, prima;
tko prašta, bit će mu oprošteno
i tko umire sebi, rađa se za vječni život!¹*

Franjevačka provincija Bosna Srebrena ove godine bilježi punih 725 godina pružanja ljubavi, mira, nade, vjere, svjetla i radosti katoličkomu (hrvatskomu) puku u Bosni i jedina je društvena ustanova koja

¹ Vidi: internetska stranica: Franjevci (OFM) – Provincija Bosna Srebrena sv. Križa sa sjedištem u Sarajevu.

neprekinuto djeluje na bosanskim prostorima od srednjega vijeka do naših dana. Franjevci su u Bosnu došli 1291. godine i tu su trajno ostali, uspješno navješćujući evanđelje i skrbeći se za kršćanski nauk, ali i sve druge potrebe puka, kojega su oluje povijesti nemilosrdno tukle i povijale, ali ga, zahvaljujući velikim dijelom i njihovoj brizi, maru i ljubavi, nikada nisu uspjele niti saviti, a nekmoli u ništavilo otpuhati ili u tame zaborava zaviti. Također, to svakako treba napomenuti, franjevci su stoljećima bili gotovo jedini pastoralni kler u Bosni – duhovni pastiri i učitelji, čuvari jezika, djedovskih običaja i svih vrлина zavičajne grude.

Prvi je franjevački samostan podignut vrlo rano (1339. – 1340.) u Milima kod Visokoga, uz crkvu posvećenu sv. Nikoli koja je postala krunidbenom i grobnom crkvom bosanskih vladara. Tada je uspostavljena Bosanska vikarija (ustroj nižega ranga od provincije), a na njezino čelo postavljen je fra Peregrin Saksonac, koji se svojim radom izuzetno potvrdio te je postao utjecajan na banskome dvoru, a kasnije je imenovan i biskupom. Do prodora Turaka u bosanske prostore, u Vikariji je niklo više od trideset novih samostana (mahom osnivanih u manjim gradskim naseljima) među kojima su se osobito isticali oni u Sutjesci, Olovu, Srebrenici (odatle i naziv Provincije Bosne Srebrene), Fojnici, Kreševu..., a Vikarija, koja je bila razdijeljena na manje upravne jedinice – *kustodije*, zahvaljujući sve intenzivnijoj djelatnosti franjevac, prostorno se proširila od Apulije u južnoj Italiji sve do obala Crnoga mora.

Od tada su se u Vikariji događale mijene uvjetovane društveno-političkim prilikama u ovome dijelu Europe – prodor Turaka u srce hrvatskih i ugarskih krajeva, vjerska (ne)tolerancija u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Ugarskoj te drugim prostorima pod turskom okupacijom, slaba mogućnost komuniciranja između franjevac koji su djelovali u dijelovima Vikarije pod turskom vlašću i onih u slobodnim područjima i dr. – što je u drugome desetljeću 16. st. rezultiralo uspostavljanjem Provincije Bosne Srebrene (1517.) i prilagođavanjem franjevac novonastalim prilikama.²

2 U bosanskim područjima pod turskom upravom franjevci su se, htjeli ili ne, morali (i u tome su uspjeli) prilagoditi novim prilikama. Od sultana Mehmeda II. El Fatihia dobili su određena jamstva za vlastiti opstanak i djelovanje (*Ahd-nama* iz 1463.), no, nažalost, ishodeni ferman

Koncem 17. stoljeća došlo je do velikih promjena: izbio je rat između Austrije i Turske. Tijekom rata većina hrvatskoga katoličkog pučanstva s bosanskohercegovačkoga područja iselila se u prekosavlje i Dalmaciju, a s njima su otišli i brojni franjevci kojima su samostani popaljeni i porušeni. Računa se da je tada više od 100.000 Hrvata katolika iselilo iz Bosne i Hercegovine, mnogi su samostani potpuno ugašeni, a Provincija, koja se još početkom 18. st. protezala na teritoriju triju država (Bosne, Hrvatske i Ugarske), je 1757.-58. god. svedena na granice današnje Bosne i Hercegovine.

Nakon te podjele bosanski su franjevci ostali bez vlastitih filozofskih i bogoslovnih učilišta, pa su svoje kandidate neko vrijeme slali na studij u Italiju, potom u Austriju, a od 1853., zahvaljujući biskupu J. J. Strossmayeru, u Hrvatsku, u Đakovo.³ Godine 1847. zadnji put se podijelila Provincija Bosne Srebrene – tada je uspostavljen Hercegovački vikarijat, koji je 1852. godine postao *kustodijom*, a 1892. proglašen Provincijom.

Shvaćajući važnost i značenje obrazovanja svećeničkoga kadra, krajem 19. i početkom 20. st. franjevci Bosne Srebrene su uporno nastojali i na koncu uspjeli uspostaviti svoje vlastite srednjoškolske ustanove koje, iako su se u njihovu radu javljale određene poteškoće koje nije uvijek bilo lako riješiti, traju i djeluju sve do današnjih dana.⁴

turske lokalne vlasti nisu uvijek jednako i u cijelosti poštivale. Ipak, i pored toga, *Ahd-nama* je odigrala vrlo važnu ulogu u vrijeme četiristoljetne turske uprave, a, što nije bilo manje važno, omogućila je bosanskim franjevcima, tijekom 16. st., nakon turskoga osvajanja Slavonije, Srijema, Banata i južne Ugarske sve do Budima i povlačenja tamošnjega svećenstva pred turskim zulustom, postupno preuzimanje pastorizacije katolika i u tim područjima. Tako se širila i sama Provincija Bosna Srebrna. Sredinom 16. st. (između 1623. i 1675., u njoj je djelovalo 19 samostana, 73 župe, 11 kapelanija, 375 franjevaca (od toga 53 klerika), a u prostorima koje je Provincija „pokrivala“ živjelo je više od 300.000 katolika. U tim vremenima, vrlo teškima i za narod i za Crkvu, franjevci su živjeli i djelovali u naglašenoj povezanosti sa svojim hrvatskim pukom. S njim su dijelili sve nedaće života (i pokoju iskricu radosti), nudeći mu utjehu i nadu bez kojih bi bilo teško preživjeti. Zbog takve bliske suživljenosti s pukom u narodu su nazvani „ujacima“ kako ih i danas po pojedinim mjestima katolici često oslovljavaju.

3 Tih je godina biskup J. J. Strossmayer iz Kraljeve Sutjeske, zbog straha od eventualne krađe ili uništenja, na čuvanje preuzeo nekoliko vrijednih sakralnih slika koje su i danas pohranjene u Strossmayerovoj galeriji HAZU u Zagrebu.

4 Prva bogoslovija u Bosni osnovana je 1882. u Kreševu, od 1883. – 1889. u Gučkoj Gori i na kraju od 1900. u novoizgrađenoj zgradi Gimnazije u Visokome. Godine 1905. otvorena je

Provincija Bosna Srebrena danas ima svoje samostane u Hrvatskoj (Podsused kod Zagreba), u Srbiji (Beograd) i na Kosovu (Đakovica), a njezini redovnici osim u Hrvatskoj, Srbiji i na Kosovu pastoralno djeluju i u Albaniji, Njemačkoj, Nizozemskoj, Švicarskoj, Austriji, Francuskoj, Italiji, Americi, Venezueli i Africi.

Veliku pozornost posvećujući i duhovnomu i vjerskomu odgoju svoga puka, franjevci su od ranih godina svoga pastoralnog djelovanja bili svjesni da pisana riječ i umjetnička djela u tome mogu imati presudno značenje. Fra Matija Divković je još 1611. god. objelodanio svoja djela *Nauk krstianski* i *Sto čedesa*, a 1616. i svoje *Besiede*. On je prvi pisac iz Bosne koji je objelodanio jedno djelo na narodnome (hrvatskome) jeziku i time je postao rodonačelnikom bosanskohercegovačke književnosti. Njega su u 17. i 18. stoljeću u spisateljskome radu slijedili mnogi franjevci: Ivan Bandulović, Pavao Posilović, Stjepan Matijević, Ivan Ančić, Lovro Šitović, Filip Lastrić, Marko Dobretić, Bono Benić, Nikola Lašvanin, Marijan Bogdanović i mnogi drugi.

I u 19. st. je u Bosni Srebrenoj iznjedreno nekoliko zapaženih franjevačkih pisaca. Među njima se posebno ističu Augustin Miletić, Marijan Šunjić, Ivan Franjo Jukić, Blaž Josić, Martin Nedić, Grga Martić i dr. U prvim, pak, desetljećima 20. st. po svome se istraživačkom i spisateljskom radu istakao povjesnik Julijan Jelenić.

O kulturnoj i duhovnoj slici franjevačke zajednice govore i bogate knjižnice triju samostana (Fojnica, Kraljeva Sutjeska i Kreševo) u kojima se čuvaju brojna djela iz teologije, filozofije, književnosti, medicine, prirodoslovlja, povijesti... od kojih su neka tiskana ubrzo nakon Gutenbergova iznašaća tiska. Najveći broj inkunabula na tlu BiH čuva se upravo

ujedinjena bogoslovija u Livnu koja je premještena u Sarajevo u samostan sv. Ante na Bistriku. Godine 1942. bogoslovija se preselila u novoizgrađenu zgradu na Kovačićima (Sarajevo), gdje je u školskoj godini 1944/45. otvoren i Teološki fakultet hrvatskih franjevaca. Ta je zgrada 1947. godine franjevcima oduzeta, a bogoslovija je ponovno vraćena/premještena u samostan sv. Ante na Bistriku. Godine 1968. sagrađena je nova zgrada Teologije na Nedžarićima (Sarajevo). Tu je djelovala do svibnja 1992. godine kada su je u zauzeli četnici. Studenti i profesori morali su prebjeći u Hrvatsku (u Samobor, gdje je studij nastavljen do ožujka 1997. godine) odakle su se ponovno vratili na Nedžariće (Sarajevo) gdje učilište i danas djeluje.

u tim samostanima. Također, vodili su računa i o izdavačkoj djelatnosti⁵, a među njima povremeno je bilo i onih koji su bili skloni bavljenju likovnim umjetnostima; ipak osim Gabrijele Jurkića, koji nije bio redovnik, ali je veći dio svoga života proživio među franjevcima u samostanu u Livnu, malo se njih, osim u novije vrijeme fra Perica Vidić, istaklo u vrijednosnome pogledu i afirmiralo u toj grani umjetnosti.

Unatoč postojanju svijesti da kulturna i umjetnička dobra unutar crkvenoga prostora u vjernicima bude samosvijest i ponos, i stvaraju osjećaj identiteta, osviještenosti i međusobne povezanosti unutar nacionalne i vjerske zajednice, dijelom zbog siromaštva i nemogućnosti nabave, dijelom zbog nerijetkoga pustošenja samostanskih i crkvenih objekata, velikim dijelom i zbog snažnoga ideološkog pritiska komunističkih vlasti (u drugoj polovici 20. st.), ali jednako tako i zbog neznanja i nerazumijevanja klera, u franjevačkim crkvama u Provinciji Bosni Srebrenoj, vrjednijih likovno-umjetničkih radova, osobito onih modernoga predznaka, sve do 1950-ih godina nije bilo napretek. Upravo suprotno; nerazmjer između važnosti vjerskoga i dugoga pastoralnog trajanja i rada u Provinciji i nabave umjetničkih djela – slika, skulptura, mozaika, fresaka i vitraja – koji bi svojom ljepotom oplemenili crkvene i samostanske prostore (osim djelomice onih u Kraljevoj Sutjesci i Visokome), bio je i u količini artefakata i u njihovu umjetničko-vrijednosnom pogledu obrnuto proporcionalan. Naime, ako je slika, kipova ili nekih drugih umjetničkih predmeta u lokalnim crkvama (osobito u onima u manjim naseljima) i bilo, bile su to uglavnom reprodukcije ili kopije sakralnih slika minornih vrijednosti ili pak potpuno bezvrijedne jeftine neukusne tvorevine, proizvodi lažne umjetnosti – kiča⁶, koji su sakralni prostor

5 Godine 1945. obustavljeno je izlaženje vjerskih listova i časopisa. Ipak pet godina poslije franjevci su pokrenuli stručnu reviju *Dobri pastir* (četvrt stoljeća poslije nazvana je *Nova et Vetera*) te popularni kalendar pod istim imenom. Franjevački provincijalat izdaje službeno informativno glasilo *Bosna Srebrena* od 1942. godine. Godine 1971. započelo je izdavanje revije *Jukić* i glasila *Bilten Franjevačke teologije*, a 1983. pokrenut je list *Svjetlo riječi* koji izlazi jedanput u mjesecu. Za vrijeme progonstva u Samoboru pokrenuto je izdavanje časopisa *Bosna Franciscana*. Franjevci su također bili izdavači i nemaloga broja knjiga, a izdavačka djelatnost postaje sve opsežnija i bogatija.

6 Vidi razgovor s fra Vjekom Jarkom, *Glas Koncila*, god. XLVIII., br. 1745., 2.12.2007.

(a i ukus puka) kontaminirali otežavajući pristup i shvaćanje istinskoga umjetničkog djela.

1. Crkveno otvaranje prema modernoj umjetnosti

Promjene na bolje u Bosni su se počele naslućivati početkom 1960-ih, a za njih su, uz vatikanski zagovor otvaranja Crkve prema modernosti i suvremenome životu, što je podrazumijevalo i šire prihvaćanje moderne umjetnosti (vidi: enciklike pape Pavla VI. i zaključke *II. vatikanskog koncila*, 1962. – 65.), velikim dijelom bili zaslužni fra Vjeko Božo Jarak i grupa franjevačkih intelektualaca,⁷ koji su mnoge važne hrvatske umjetnike pozvali da svojim sakralnim djelima oplemene crkvene i samostanske prostore u Bosni Srebrenoj.

Jedan od onih koji je među prvima odlučio doći i raditi u Bosni jest Ivo Dulčić. Nakon velikoga uspjeha ostvarenoga slikanjem freske *Krist Kralj* (1959.) na zidu iza glavnoga oltara u crkvi franjevačkoga samostana Gospe od Zdravlja u Splitu i izvedbom vitraja u franjevačkoj crkvi sv. Franje (1962.) na zagrebačkome Kaptolu, vrata u sakralnim zdanjima bosanskih franjevaca bila su mu širom otvorena. Inicijator poziva bio je fra Vjeko Jarak. On ranih 1960-ih Dulčića nije osobno poznao, no bio je

7 Prof. dr. sc. Vjeko Božo Jarak, franjevac do ranih 1990-ih, a od tada petrovac i svećenik Mostarske biskupije, poznati je ljubitelj i promicatelj lijepih umjetnosti; dugogodišnji je prijatelj mnogih važnih umjetnika, posrednik između svećenika graditelja ili obnovitelja crkava i umjetnika te pasionirani kolekcionar umjetničkih djela. Tijekom života uspio je prikupiti veliki broj iznimnih djela hrvatskih kipara i slikara - Iva Dulčića, Josipa Biffela, Frane Kršinića, Slavka Šohaja, Frane Šimunovića, Zlatka Kesera, Đure Sedera, Ede Murtića, Vasilija J. Jordana, Michieli-Vojvode, Šime Vulasa, Marije, Šime Perića i brojnih drugih poznatih hrvatskih likovnih umjetnika, no ništa nije zadržao za sebe, već je sve darovao, i to Mostarskoj biskupiji, franjevačkim samostanima u Sarajevu, Plehanu i Mostaru te gradovima: Bugojnu, Mostaru, Stocu, Čapljini i Varaždinu.

Zajedno s njim, i sličnih sklonosti, u Bosni Srebrenoj su djelovali i fra Andrija Zirdum, koji je također sakupio veliku zbirku umjetnina, fra Marko Karamatić, nastavnik na Teologiji u Sarajevu, fra Mirko Jozić, fra Stjepan Pavić, utemeljitelj *Galerije Šimun* u samostanu sv. Ante u Dubravama pokraj Tuzle, fra Nikola Bošnjak, utemeljitelj galerije slika u samostanu Tolisa u blizini Orašja u Posavini te fra Ignacije Gavran, vrstan poznavatelj teologije, umjetnosti i humanističkih znanosti uopće koji je prilozima iz teologije, filozofije, povijesti, povijesti umjetnosti, prikazima knjiga, putopisnim zabilješkama i prijevodima surađivao u mnogim glasilima te za tisak priredio više ljetopisa čiji su autori franjevci Bosne Srebrene.

dobro upoznat s likovnim vrijednostima Dulčićeve splitske freske, kao i s pozitivnim ishodom prijepora nastalih oko njezine realizacije. Zato se založio da se Dulčića angažira u tada započetoj obnovi sarajevske crkve sv. Ante, no starješinstvo Provincije nije jednako mislilo, pa je odlučeno da se Dulčićev angažman odgodi za neki pogodniji trenutak. Taj će se trenutak dogoditi tek potkraj 1960-ih. U međuvremenu se fra Vjeko Jarak i osobno upoznao s Dulčićem, ubrzo se s njim i prijateljski zbližio, a njihovo će prijateljstvo i dobrohotna suradnja na kraju biti okrunjeni čitavim nizom vrsnih sakralnih radova – vitraja, mozaika i fresaka – kojima će Dulčić oplemeniti prostore u više bosanskih franjevačkih crkava.

Fra Vjeko je Jarak, nakon što je dobro upoznao Dulčića i kao slikara i kao čovjeka, razumio i prihvatio pa i podržavao Dulčićevu potrebu da u umjetničkome izričaju ostane potpuno slobodan, samo sebi vjeran i kreativno nesputan, a u ikonografskome pogledu oslobođen od laičkih zahtjeva za oblikovanjem što razumljivije likovne priče na čemu su lokalni svećenici nerijetko znali tvrdoglavo inzistirati. Dulčić mu je na to, i ne samo njemu nego i cijeloj bosanskoj franjevačkoj zajednici, uzvratio na najbolji mogući način: sva sakralna djela koja je izradio u bosanskim crkvama, osobito vitraji i mozaici, po svojoj su invenciji i umjetničkoj vrijednosti vrsna likovno-umjetnička ostvarenja koja se mogu svrstati u sam vrh svjetske moderne sakralne umjetnosti.

2. Dulčićevi vitraji u crkvi sv. Ante u Sarajevu

Prva velika Dulčićeva zadaća u Bosni bila je, na koncu, ipak ona za koju se još početkom 1960-ih zalagao fra Vjeko Jarak – izrada nacрта za vitraje u crkvi sv. Ante u sarajevskome naselju Bistrik (1969.). O značenju ovoga sakralnog objekta, u arhitektonskome pogledu i u pogledu važnosti za bosanske franjevce, podatke možemo naći u internetskoj crtici o navedenoj crkvi, i u doktorskoj disertaciji Iris Lobaš:

Franjevačka župa u Sarajevu spominje se prvi put 1581. u naselju dubrovačkih trgovaca i pripadala je samostanu u Visokome. No, zbog mnogih nepovoljnih povijesnih događaja, gradnja današnje franjevačke crkve u sarajevskome Bistriku (crkva sv. Ante Padovanskoga) započela

je tek 1896., a u gradnji je pomogao đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. Crkva je posvećena 20. rujna 1914.⁸

Crkvu sv. Ante je kao trobrodnu baziliku u neogotičkome stilu projektirao arhitekt Josip Vancaš (1859. – 1932.). Crkva je duga 31,2 m i široka 18,5 m. Visina srednje lađe je 14,5 m. Ima blizu 50 m visok toranj/zvonik u kojem je pet zvona (najteže je teško 4.015 kg). Crkva je izgrađena između 1912. i 1914. godine, a orgulje na koru postavljene su 1925. godine. Unutrašnjost crkve bila je opremljena s četiri neogotička polikromirana drvena oltara, propovjedaonicom te polikromiranim drvenim kipovima svetaca izrađenim u čuvenoj tvrtci Ferdinanda Stuflessera iz St. Ulricha, Južni Tiro, Austrija.

Današnji izgled crkva je počela dobivati 1960-ih kada je započela njezina umjetnička obnova koja je potrajala puna dva desetljeća. Unutarnji prostor crkve oplemenjen je vrijednim umjetničkim djelima istaknutih hrvatskih umjetnika. Vitraji na prozorima izrađeni su prema nacrtima Ive Dulčića. Oni tvore umjetničku okosnicu crkve, a na njima su prikazane dvije zaokružene teme: *Stvaranje svijeta (Genesis)* i *Povijest Kristova života*.

Crkva je sv. Ante prema umjetničkim radovima jedna od najbogatijih franjevačkih crkava u Bosni i Hercegovini. Osim Dulčićevih djela u njoj se nalaze i djela Đure Sedera, Frane Kršinića, Valerija Michielia, Zlatka Kesera, Šime Vulasa, Ivana Lovrenčića i dr. Uređenjem crkve u posljednjoj fazi obnove upravljao je kipar Zdenko Grgić. Njegovo najvažnije djelo u njoj je *Križni put* (reljef u drvu) čije su četiri cjeline smještene u nišama u bočnim brodovima crkve. Grgićeva su djela također i kip *Sveti Ante* (mramor), dva mozaika *Poslanje sv. Ante* i *Pjesma brata Sunca*, kao i djelo *Propovijed na gori* (bronca).

Od više crkava u Sarajevu jedino se za ovu crkvu može reći da je crkva svih Sarajlija. Nju, naime, smatraju svojom ne samo katolici nego i pravoslavci i muslimani – svi rado navrate ovdje, posebice utorkom i petkom, i pomole se na svoj način.⁹

8 Usp. IRIS LOBAŠ KUKAVIČIĆ, *Sakralno slikarstvo Iva Dulčića*, doktorska disertacija, Akademija likovnih umjetnost, Široki Brijeg, 2016.

9 Vidi: *Franjevačka crkva sv. Ante Padovanskog u Sarajevu*, <http://svantosarajevo.org/>.

Slika 1. i 2. Crkva sv. Ante na Bistriku, Sarajevo

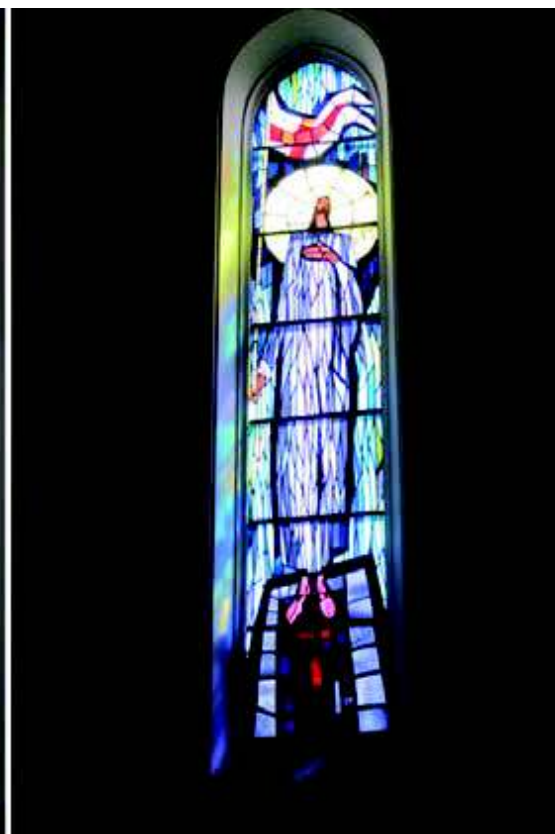
Dulčićevi vitraji zaista su likovno-umjetnička dominantna crkvenoga uresa. U poligonalnome svetištu crkve pet visokih izduženih neogotičkih prozora (veličine 5,60 x 1,05 m), koji svojim vertikalama privlače oko i dominiraju cijelim interijerom crkve, Dulčić je ukrasio prizorima iz *Kristološkoga ciklusa*, a šest manjih, udvojenih prozora (veličina jednoga okna je 2,50 x 0,80 m), otvorenih u bočnim brodovima crkve (po tri udvojena prozora, slična biforama, otvorena su u sjevernome i južnome

zidu crkve), uresio je s 12 vitraja na kojima je bojom i svjetlom opisao sve važne etape Božjega *Stvaranja Svijeta i čovjeka*.

Kolorit vitraja u svetištu i kolorit vitraja na bočnim prozorima crkve podosta se razlikuje. Na vitrajima u svetištu dominira modra boja, boja Božje mudrosti i kontemplacije, a vitraji s uprizorenjima scena *Geneze* slikarski su mnogo življi i suptilnije (koloristički) tretirani.

Izduženi format visokih neogotičkih prozora u svetištu crkve uvjetovao je likovno oblikovanje kompozicije pa su Kristovo (lirski interpretirano) *Navještenje*, (veselo/zaigrano) *Rođenje*, (dramatično) *Raspeće*, (uzvišeno i produhovljeno) *Uskrsnuće* i (himničko) *Uzašašće* uprizoreni kao izdužene scene koje, sjajno zaokružujući ove najbitnije trenutke u životu Krista Čovjeka, govore primarno likovnim jezikom: ekspresivno tretiranom formom i razgaljenim kolorizmom – nesputanom bojom koju svjetlo naprosto razgara i širi interijerom crkve prenoseći poruke duhovnosti, ljubavi, očišćenja patnjom, ljepote i mira koje na optimalan način objašnjavaju stihovi navedeni (i upravo zbog toga preuzeti) u proslovu ovoga napisa: *Gospodine, učini me oruđem svoga mira, Gdje je mržnja, da donosim ljubav! Gdje je uvreda, da donosim praštanje! Gdje je nesloga, da donosim jedinstvo! Gdje je zabluda, da donosim istinu! Gdje je sumnja, da donosim vjeru! Gdje je očaj, da donosim nadu! Gdje je tama, da donosim svjetlo! Gdje je žalost, da donosim radost!*

Svi vitraji u svetištu jednako sugestivno prenose sadržaje koje pojedinačno (ali i u suglasju s obližnjim vitrajima) razrađuju, no među njima se kriješ i na poseban način ističe vitraj s uprizorenjem *Uskrsnuća*: uskrsli Krist trijumfalno pobjeđuje smrt i očišćen *mukom* poput sjajnoga nimbusa obasjava svijet budućnosti kojemu se svi nadamo, moleći: *Gospodine nisam dostojan da uđeš pod krov moj, nego samo reci riječ i ozdravit će duša moja*.

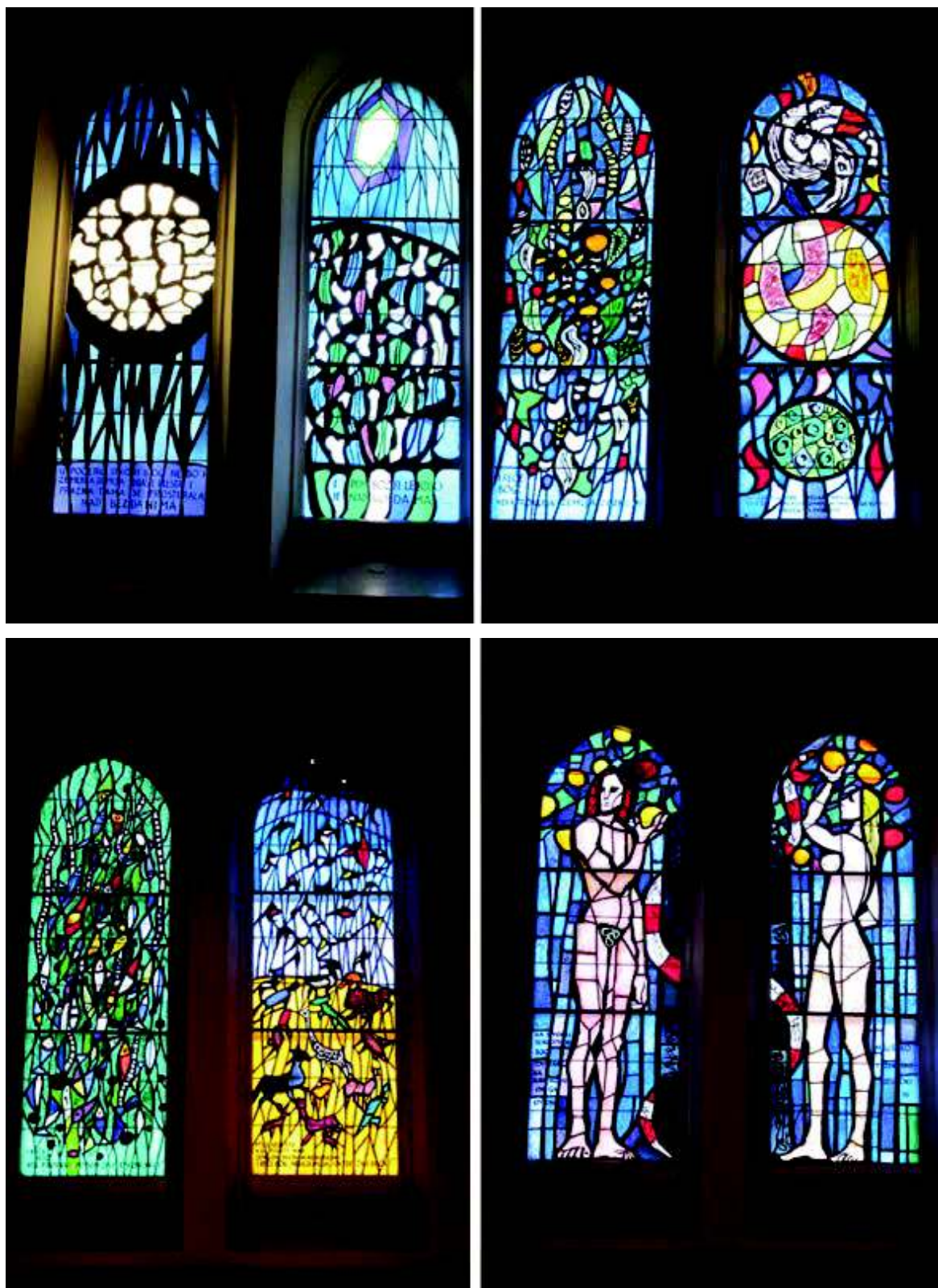
Istu (intimnu, a tako široku) himničku molitvu prepoznamo i na dvanaest prozorskih okna s uprizorenjima etapa *Stvaranja svijeta i čovjeka* (pri čemu svaki prizor prati i svetopisamski tekst iz *Knjige postanka*).

Od *Stvaranja neba i zemlje* do *Stvaranja Adama i Eve* Dulčić je, realizirajući sve važne etape *Božjega stvaranja svijeta* i uskrisujući boju i njezine kontrastne odnose i punoću, izradio dvanaest prozora/vitraja koji, još više od vitraja sa scenama iz *Kristološkoga ciklusa* u svetištu crkve, izgovaraju molitvu Bogu i Božjoj milosti. Sve što je Bog učinio, učinio je dobro, svjedoči Dulčić – *i stvaranje neba i zemlje, i razdvajanje svjetla i tame, i stvaranje mora, zelenila i svjetlila (sunca, mjeseca i zvizda), i živih stvorova (riba, ptica i kopnenih životinja), i čovjeka (na svoju sliku Bog stvori muško i žensko)* – a sve Božjim djelovanjem učinjeno Dulčić je umjetničkom rukom uspio pretvoriti u čistu duhovnost. Vanjsko (Božje) svjetlo, na koje je umjetnik računao snivajući vitraje, uzdiglo je i osnažilo naboj uprizorenih sadržaja, a boja (obojene česti stakla) kojom ih je slikar uobličio, naglasila je ljepotu i punoću duha, a posebice

empatiju koju mogu osjetiti i upiti svi koji u crkvu dolaze tražiti sigurnost, duhovni mir i spokoj.

Odmaknuvši se od literarnoga opisa (ilustriranja) scena „Stvaranja svijeta“, Dulčić je zahvaćene sadržaje (jednako snažno kao što je to 1962. uradio i na vitrajima iz crkve sv. Franje u Zagrebu) promaknuo u istinsku himnu kreativnoj slobodi – prizore stvaranja svijeta pretočio je u prasak svjetla i uzlet boje, u slobodu forme, u sugestivnost kompozicije koju uznosi svjetlo – ostvarivši u svakom vitraju zasebno, i u svima njima kao cjelini, slojevito remek-djelo koje zrači golemom energijom i koje Božansku iskrinu stvaranja pretače u duhovnu oazu ushita i molitve koja svima nudi mir i ljepotu svoje životne iskre.

3. Dulčićevi vitraji u crkvi sv. Bonaventure u Banjoj Luci

Istu snagu i umjetničku slobodu pokazuju i četiri sjajna vertikalna vitraja postavljena u crkvi sv. Bonaventure u Banjoj Luci¹⁰ za koju je Dulčić, pri kraju svoga životnog vijeka (1973.), izradio vitraje s prizorima *Krista Kralja* (iznad oltara), *Simbola Evandelisti* (na pročelju crkve, iznad ulaznih vrata) te *Sv. Bonaventure* i *Znakova Euhristije* (u bočnome, sjevernome zidu crkve).

Unutrašnjim prostorom crkve dominira vitraj s upizorenjem *Krista Kralja (Pobjednika nad grijehom i smrću)* koji je svojom formom, koloritom i dimenzijama (8,50 x 2,80 m), ali i svojim položajem (uzletom) iznad glavnoga oltara, uzdignut do simbolike i monumentalnosti koja zadivljuje. Kompozicija je jednostavna: dno vitraja krijesi modro-svjetloplavo-ljubičasta sfera zemljine kugle, a s nje se izduženo tijelo Krista u Uzašašću, odjevenoga u bijelu halju pomazanika, uzdiže prema beskrajnim svemirskim prostorima, svjetlom navješćujući blaženstvo vječnoga kraljevstva nebeskoga. Iza Kristove glave bliješti kružnica aureole i svojim se svjetlom nameće svjetlucavoj tami svemirskoga bezdana prošaranoga žutim, modrim, plavim, rumenim i ugašeno bijelim plamenolikim jezičcima/proplamsajima svjetla bezbrojnih galaksija, koji cijelu kompoziciju dinamiziraju povezujući je u jedinstvenu cjelinu. Kristova aureola nije zlatna već je ljubičasto-bijele boje; time Dulčić naglašava da Krist nije Kralj samo zemaljskoga svijeta (zlatne su bile aureole rimskih i bizantskih careva) – njegovo pravo kraljevstvo je kraljevstvo duhovne naravi i u njemu ne vladaju ni zlato ni efemerne, prolazne vrijednosti već ljubav i milosrđe koji su bezgranični i svakome tko ih želi prihvatiti, trajno i u svakome trenutku dostupne.

¹⁰ Crkvu sv. Bonaventure, banjalučku katedralu, projektirao je zagrebački arhitekt Ljubo Matasović. Crkveno zdanje, izgrađeno 1972. – 73., osmišljeno je kao veliki šator čime se simbolično podsjeća na starozavjetni šator kao mjesto molitve i žrtve Bogu, ali i na stradanja ovdašnjih vjernika koji su nakon katastrofalnoga potresa 1969. još dugo stanovali pod šatorima.

Vitraj s prizorom *Simbola Evanđelista*, postavljen iznad ulaznih vrata u katedralu, nažalost nema tako dobru impostaciju: iz središta crkve nije ga moguće vidjeti u cijelosti jer vrh i dno prozora zaklanjaju dijelovi crkvene arhitektonske konstrukcije. Šteta jer njegov nešto topliji pa i razigraniji kolorit naprosto priziva oko da se na njemu zaustavi. Na nemirno strukturiranoj pozadini vitraja prevladava plemenito ljubičasto svjetlo, a nad natpisom *Radosna vijest* i stiliziranim znakovljem evanđelista postavljenim u samome dnu kompozicije jedan iznad drugoga, nižu se ponovljeni i još sustavnije razrađeni simboli *Marka* (krilati lav), *Mateja* (anđeo), *Luke* (krilati vol) i *Ivana* (orao). Njihova su imena velikim slovima istaknuta na bijelim pločama postavljenima uz njihova simbolična obličja, a oblici ispisanih ploča, osim što naglašavaju složenu strukturu kompozicije, svojom formom i natpisom upućuju na važnost pisane riječi u prenošenju nabožne misli; naravno, ne bez razloga: Marko, Matej, Luka i Ivan i jesu (pored ostalih starozavjetnih i novozavjetnih pisaca) pisci knjiga na kojima počiva vjera i oni su bili ti koji su među prvima prenosili *radosnu vijest* o dolasku nebeskoga kraljevstva i širili vjeru među ljudima koji su u kršćanstvu prepoznali religiju koja će zadovoljiti sve njihove duhovne potrebe. Ni sam položaj ovoga vitraja nije proizvoljno odabran: postavljen iznad ulaznih vrata u crkvu, on ne upozorava vjernike na oprez i ne izaziva prijekor zbog možebitnoga počinjenja grijeha, kao što se to negda simbolično činilo prizorom *Posljednjeg suda* iskiparenim na luneti ulaznoga portala ili naslikanim nad izlazom iz srednjovjekovnih crkava; upravo suprotno, svojom iskričavom ljepotom četiri *evanđelista* ovdje nastavljaju svoje evanđeosko poslanje: pozivaju puk da uđe u crkvu i čuje blage riječi evanđelja i žive vjere na koju nas Krist poziva.

Vitraj sa *Znakovima Euharistije* (dvije ribe i četiri krušne pogače) i vitraj s likom *Sv. Bonaventure*, također izdužene vertikalne forme, nešto su stiliziranijih oblika, ali jednako jezgroviti i snažni u boji. Posebno ovaj posljednji na kojem je natpisom SVETI BONAVENTURA SERAFSKI NAUČITELJ, i asketskim likom sveca u franjevačkome habitu koji na prsima drži knjigu s naslovom ITINERARIUM, snažno istaknuto (i blještavilom boje – različitim tonovima plavoga, ljubičastoga i zelenoga

stakla – i pojednostavljenom formom) značenje ovoga istaknutog franjevca, jednoga od najvećih franjevačkih ideologa, učenjaka i mistika, teologa koji je svome redu dao intelektualnu komponentu i kojemu je posvećena katedrala u Banjoj Luci.

Sva četiri vitraja, a posebno onaj s uporizorenjem *Krista Kralja*, vrhunska su umjetnička djela i spadaju u sam vrh ne samo Dulčićevih sakralnih ostvarenja već i hrvatske pa i svjetske sakralne umjetnosti uopće. Istovremeno oni imaju i dodatno civilizacijsko značenje: zajedno s crkvom u kojoj su postavljeni preživjeli su teška vremena ratnih zbivanja u 1990-im postavši istinski *res communis* ne samo hrvatskoga naroda u tome dijelu Bosne Srebrene već i cijele društvene zajednice koja ih je sačuvala.

Ovo navodimo zbog toga što su jednako vrijedna Dulčićeva sakralna djela izvedena u župnoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Kotor Varošu (*Križni put*, 14 postaja, mozaik, svaka postaja vel. 85 x 100 cm, 1974.) i u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Podmilačju (*Posljednja večera*, mozaik, 1975., te tri prozora s motivima iz Kristološkoga ciklusa: *Rođenje*, vitraj, 300 x 110 cm, *Raspeće*, vitraj, 300 x 110 cm i *Uzašašće*, vitraj, 500 x 110 cm, sve 1975.) u ratnim godinama uništena u potpunosti, kada su tijekom ratnih razaranja obje crkve srušene do temelja.

4. Ostala Dulčićeva djela u Bosni Srebrenoj

U međuvremenu je Dulčić izradio i nekoliko radova u samostanskoj crkvi sv. Franje Asiškoga u Gučoj Gori (1972.), malom mjestu podno Vlašića u blizini Travnika, i u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Kreševu (1974.), starom bosanskom kraljevskom gradu u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine.

U crkvi sv. Franje Asiškoga u Gučkoj Gori Dulčić je izradio dva rada: *Oplakivanje Krista* (freska, 120 x 50 cm, 1972.) i mnogo uspjelije *Ozdravljenje slijepca* (mozaik, 120 x 50 cm, 1972.) na kojem je Krist Traumaturg (Iscjelitelj), odjeven u bijelu tuniku i okrunjen jarkožutom aureolom uokolo glave (uzdignutom s nekoliko akcenata magenta crvene boje – boje krvi prolivene na Križu, simbola Muke), dodiranjem ruke ozdravljuje slijepca koji skrušeno i sa zahvalnošću kleči, pobjeđujući njegovu fizičku, a do toga trenutka moguću i duhovnu, tamu svjetlom, učinivši ga svjedokom Božje ljubavi „koja mu je otvorila oči da ugleda put spasenja“¹¹. Pozadina prizora svjetloružičaste je boje, što cijeloj kompoziciji daje lirski ugođaj i naglašava nježnost Božje ljubavi i milosrđa.

Nakon pada Guče Gore u ruke Armije BiH 1992., oba ova rada, kao i sva ostala sakralna djela (radovi Zlatka Kesera i kipara Zdenka Grgića) koja nije bilo moguće dislocirati iz crkve, teško su oštećena. Umjetnička

¹¹ I. LOBAŠ KUKAVIČIĆ, *n. dj.*

djela koja je bilo moguće izmjestiti (Samostanska zbirka)¹² prenesena su početkom 1992. u Proložac kod Imotskoga, odakle su 1998. vraćena u Guču Goru.

U crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Kreševu Dulčić je izradio pet mozaika (svaki veličine 2,20 x 2 m, ukupno 22 m², 1974.) i započeo raditi jedno od svojih posljednjih djela – skicu za veliki vitraj (50 m², 1974.) nad ulaznim vratima u crkvu – koju zbog teške bolesti nažalost nije uspio završiti.

Vitraj je trebao biti, kako je sam Dulčić rekao vidjevši veliki prozor koji je trebalo ukrasiti obojenim staklom, njegovo najvrjednije ostvarenje u toj tehnici rada. Sadržajno, naglasak je na slavljenju Bogorodice kojoj je crkva i posvećena, a Dulčić je prizor zamislio kao kompoziciju u kojoj se uokolo Žene/Bogorodice odjevene u Sunce, i smještene u središtu kompozicije, svija vijenac od dvanaest zvijezda (Ivan, *Apokalipsa*, 12, 1-2). Pod nogama Žene/Bogorodice je Mjesec, a cijeli prizor lebdi u prostranu plavetnilu Svemira.

Nažalost, od izvorne ideje ostale su samo ikonografske postavke. Žena je odjevena u Sunce, s obje noge stoji na Mjesecu, okolo nje svija se vijenac zvijezda... i ništa više. Zbog Dulčićeve smrti skice za vitraj dovršio je Dulčićev prijatelj Đuro Pulitika koji je vitraj i realizirao (1981.). Pulitika je, istina, pokušao ostvariti živost Dulčićevih vibrantnih formi, ali sve je ipak ostalo samo na pokušaju. Slutnju Dulčićeva nervoznoga duktusa možda bi bilo moguće naći u pokrenutoj strukturi zakovitlanoga vijenca zvijezda strukturiranoga od čestica obojenoga stakla koje krijesi hladnim blistavim plavim svjetlom razgaljenim crvenim, bijelim, žutim i ljubičastim partikulama boje, no središnji lik kompozicije – Žena/Bogorodica – izveden je hladno, nemaštovito i pomalo bezlično unatoč toplini boje koju njezin lik isijava. Pulitika se očigledno našao na pučini koju mu nije bilo lako preplivati.

12 Samostan je 1970-ih sakupio zapaženu zbirku djela moderne umjetnosti; u njoj su zastupljeni istaknuti hrvatski i bosanskohercegovački umjetnici: Ivan Meštrović, Nada Pivac, Ivan Picelj, Anto Kajinić, Zlatko Keser, Edo Murtić, Rudi Labaš i mnogi drugi. Zbirka je izmještanjem u Proložac kod Imotskoga sačuvana u cijelosti i 1998. vraćena u samostan.

Mozaici, pak, postavljeni u pet plitkih udubina (svaka veličine 220 x 200 cm, 1974.) odvojenih betonskim gredama obloženim sivim granitnim pločama,¹³ govore sasvim drukčijim rukopisom – govore bogatstvom boje i izvornim Dulčićevim vibratom. U središnjoj niši Dulčić je uprizorio *Krunjenje Bogorodičino* (crkva je posvećena Bogorodici), na lijevoj strani su prizori *Sv. Franjo propovijeda pticama* i *Sv. Nikola Tavelić mučenički izgara u plamenu* (krajnje lijevo), a na desnoj su *Mistične zaruke sv. Katarine* (sv. Katarina je nebeska zaštitnica kreševskoga samostana) i *Sv. Leopold Mandić* (krajnje desno).

Na središnjem i dva krajnja mozaika, izduženošću, stilizacijom i spiritualizacijom likova Dulčić je naglasio njihovu svetačku auru i vjersku

13 Vidjevši pet plitkih udubina na pročelju crkve, nastalih zazidavanjem niza prozora koji su bili otvoreni ispod velikoga prozora koji prekriva cijeli gornji dio pročelja, Dulčić je, nakon što je pristao izraditi mozaike u njima, sugerirao da se dijelovi pročelja prekriju granitnim pločama, a ostalo oboji fasadeksom; to je i učinjeno, pa su vertikalne i horizontalne grede što učvršćuju kostur pročelja i stubovi trijema crkve obloženi granitnim pločama, a zidovi su dotjerani obojenom žbukom. Tako su nastale sive vertikalne razdjelnice mozaika, a i središnji prozor je istim gredama podijeljen na tri vertikalna polja.

istrajnost i snagu: *Bogorodica* (okružena Svetim Trojstvom – Bog Otac i Krist je krune, a nad glavom joj krijesi bijela golubica Duha Svetoga), blago pognute glave, oličenje je čistoće, skrušenosti, blagosti, vjere, zaštitničke ljubavi i smjernosti, *sv. Nikola Tavelić* je postojan u svojoj vjerskoj nepokolebljivosti (zbog isticanja kršćanske vjere muslimani su ga u Jeruzalemu 1391. osudili na smrt, tri dana mučili i na koncu sasjekli mačem i bacili na lomaču), a *sv. Leopold Mandić* je prikazan kao svećenik do krajnosti predan svomu pozivu ispovjednika. Istom snagom prikazani su i *Sv. Franjo u propovijedi pticama* i *Sv. Katarina* u trenutku zaruka s Kristom. Na uprizorenju *Sv. Franje* habit sveca krijesi istom bojom kao i koru drveta u čijoj se razgranatoj krošnji skupljaju ptice (time Dulčić naglašava svečevu tijesnu povezanost s cijelom prirodom), a u prizoru *Zaruka sv. Katarine* naglašen je, više puta ponovljen, kotač – simbol svetičine muke (sv. Katarina je u vrijeme egipatskoga namjesnika Maksimina Daia, 304., nakon što je odbila njegovu ruku, bila mučena na kotaču s bodežima, a nakon što se mučilo raspalo, odvedena je u pustinju gdje joj je odrubljena glava), koji je zbog toga i naslikan crvenom bojom krvi.

Svi su mozaici na pročelju kreševske crkve izrađeni od muranskoga stakla i imaju zlatnu pozadinu. To je u Dulčićevu radu iznimna rijetkost (kockice sa zlatnim listićima su puno skuplje od drugih i Dulčić je zbog toga zlatnu boju obično kompenzirao kockicama obojenima okerom i žutom bojom), no upravo ih njihovo zlato, sjajno uzdignuto raznobojnim većim ili manjim mrljama ili drhturavim plohamama na mjestima i posve čiste boje te nemirnim plamenolikim rukopisom, samo Dulčiću svojstvenim, čini posebnima; zlatni odsjaji ih, kao i sam položaj na kojem su postavljeni, transcendiraju u gotovo opipljivu duhovnu supstancijalnost koja cijelom pročelju crkve daje posebno svečanu notu i čini ga cjelinom posve drukčijom od skromnih, uniformiranih pročelja manjih sakralnih zdanja izgrađenih na našim prostorima u novijim vremenima.

Zaključak

Umjetničko djelo, postavljeno/izloženo u nekome javnom prostoru, isijavanjem svoje ljepote i sugestivnošću svoje oblikovne strukture i(li) tematske cjeline na određeni način utječe na svakoga konzumenta koji (htio to on ili ne) dođe u dodir s njim: na nekoga svojom duhovnom komponentom, na druge, pak, svojim estetskim vrijednostima ili sadržajem.

Ivo je Dulčić itekako bio svjestan važnosti i značenja nazočnosti/postavljanja/realizacije umjetničkoga djela u široko dostupnome javnom prostoru (i dugoga povijesno-umjetničkog pamćenja koje iz toga proizlazi). Kao klasičar (završio je klasičnu gimnaziju u Dubrovniku) i široko obrazovan intelektualac (apsolvent prava i akademski školovan slikar) znao je koliko umjetniku znači biti svojim djelom prisutan u javnome prostoru (bilo to na izložbama umjetničkih djela, bilo u muzejsko-galerijskim zbirkama, bilo izvan institucija koje se likovnom umjetnošću profesionalno bave – u sakralnim prostorima npr.). Zato, kad su ga bosanski franjevci pozvali da uresi prostore njihovih crkava, unatoč vrlo zahtijevnim zadacima (velika količina/površina vitraja, brojni mozaici...) ni trenutka nije oklijevao – vrlo se rado odazvao, ali i ponudio umjetnička rješenja od kojih nije htio odstupiti. I bolje da je tako, jer osvrnemo li se na umjetnička djela koje je slikar u Bosni ostvario, vidimo da je riječ o vrhunskim umjetničkim djelima koja spadaju u sam vrh ne samo Dulčićevih sakralnih (i slikarsko-umjetničkih) ostvarenja, već i hrvatske pa i svjetske sakralne umjetnosti uopće.

Tijekom izvođenja radova na kreševskoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije, Dulčić je teško obolio i ubrzo nakon njihova završetka, nažalost, (prerano, 1975.) umro. Da je poživio još koje desetljeće, što je po godinama, da nije bilo teške neizlječive bolesti, i mogao, zasigurno bi u Bosni, a vjerojatno i u mnogim drugim hrvatskim krajevima, s jednakim radnim poletom i oduševljenjem izradio brojne vrijedne sakralne slike, freske, mozaike i vitraje. No i ovako je njegov umjetnički prinos bosansko-hercegovačkoj, hrvatskoj i svjetskoj modernoj sakralnoj umjetnosti iznimno velik.

Dulčićevi skralni radovi izvedeni u crkvama Bosne Srebrene vrijedna su kulturna baština te duhovno i umjetničko bogatstvo, ne samo lokalnih kršćanskih župa koje u njihovoj ljepoti i umjetničkoj snazi mogu neposredno uživati, već i cijelokupne društvene zajednice (bez obzira na vjeroispovijest) uopće. U njima, istina, većina ljubitelja umjetnosti i Dulčićevih radova može uživati ipak samo posredstvom prenesenih opisa ili reprodukcija u knjigama. Svima onima, pak, koji ih požele izravno vidjeti i neposredno doživjeti vrata su uvijek širom otvorena.

A Bosna nije predaleko niti na kraju svijeta, zar ne?!